

DARVINIZACIJA PSIHLOGIJE: ZA I PROTIV

Slično Darwinovom dobu, najžešći sukobi u okviru savremene nauke odvijaju se povodom najosetljivijeg pitanja – „čovjek i njegova priroda“. U ovoj temi sažima se najdublja problematika razumevanja ljudskog ponašanja, svesti, mišljenja, morala, kao i pitanja smisla, strepnji, emocija, svega onoga što našu vrstu čini specifičnom. Napuštajući tradicionalan pogled na ljudsku prirodu, koji je podrazumevao natprirodno stvaranje ljudske duše, duhovnost van materije i svetost božje kreacije ljudske različitosti (npr. uzvišenost razlika između muškarca i žene – Adama i Eve), nauka se upustila u pronalaženje „prirodnjačkih“ ili „materijalističkih“ odgovora na ta pitanja. Istorijski, put naučnog razotkrivanja „ljudske prirode“ obeležen je najvećim sudarima različitih istraživačkih programa, pre svega zbog nemogućnosti empirijskog verifikovanja hipoteza i nepostajanja klasične biološke testabilnosti u našoj vrsti. Konceptije i tačke gledišta pomešane su do neraspoznavanja, a lična metafizička uverenja i društveni ideološki pravci imaju izuzetno veliku ulogu u razumevanju ljudske svesti, moralnosti i socijalne organizacije. Teološki jezik često se koristi kao sredstvo za osporavanje pojedinih evolucionih konceptija iz ovog domena i pored nesporne filozofske pozicije evolucione biologije – metodološkog naturalizma. Da bi se razumela dubina spora između različitih teorijskih konstrukcija o evoluciji onoga što nazivamo „specifična priroda“ *Homo sapiensa*, neophodno je ukratko ukazati na istorijske, društvene, političke, kulturne i naučne kontekste u kojima su ove ideje nastajale.

Darwinova teorija evolucije i sasvim jednostavna i jasna objašnjenja samog procesa,¹ predstavljali su „vetar u leđa“ veoma raznovrsnom skupu prirodnjačkih ideja o „prirodi“ naše vrste s krajnje ozbiljnim posledicama po socijalnu

---

¹ Darwin, C., *On the origin of species*, 1859, Murray, London. Prevodi na srpski jezik: Darwin Č., *Postanak vrsta pomoću prirodnog odabiranja ili održavanje povlađivanih rasa u borbi za život*, Državna štamparija, Beograd, prev. M. M. Radovanović, 1878; Prosveta, Beograd, prev. M. S. Nedić, 1948; Nolit, Beograd, prev. N. S. Divac, 1985; Niški kulturni centar, Niš, prev. N. S. Divac, 2004.

politiku. Zapravo, prva primena Darwinove teorije, pre svega koncepcije „borbe za opstanak“ i mehanizma prirodne selekcije, odnosila se upravo na problem organizacije ljudskih društava i međuljudskih odnosa. Počev od sistema sintetičke filozofije Herberta Spensera (H. Spencer, 1820–1903), po kome je načelo evolucije „prvi princip“ koji može ujediniti različita polja nauke i filozofije, postojali su mnogi pokušaji da se nastanak i evolucija ljudskih društava, kulture, jezika i moralnosti objasne kroz prizmu biološkog determinizma, tj. svodenjem svakog aspekta ljudske specifičnosti isključivo na biologiju. Prvobitna ideja da se na ekonomska pitanja može primeniti učenje o preživljavanju najjačih i shvatanje ekonomske borbe kao legitimnog testa sposobnosti (William Graham Sumner, 1840–1910), ubrzo je proširena na pružanje „načnog“ legitimiteta klasnih podela. Prema ovakvom stavu, postojanje bogatih i siromašnih članova društva odraz je prirodne, biološki nasledne superiornosti jednih u odnosu na druge. Oduševljenje mnogih biologa i drugih učenih i uticajnih ljudi teorijom evolucije kao univerzalnim principom koji će konačno pojasniti sve što smo oduvek želeli da znamo o samima sebi, ogleda se u čuvenoj izjavi jednog od najuticajnijih biologa tog doba, Ernsta Hekela (Haeckel, 1834–1919) – „politika je primenjena biologija“.

Pojava genetike na početku XX veka naizgled je upotpunila ovakve ideološke pravce, konačno im dajući materijalnu osnovu za jedinicu nasleđa, koja bi, prema njihovom gledištu, direktno određivala različitost u prirodnim sposobnostima ljudi. To je pružilo novi podstrek rađanju raznovrsnih mizantropskih ideologija – eugenika, doktrina rasne dominacije, fašizam, nacizam, itd. Ideološka matrica je uvek ista: društvena uloga svakog čoveka predodređena je naslednim genima, pri čemu se polovi, porodice, etničke grupe, narodi i „rase“ bitno razlikuju u svojim sposobnostima, tj. genima. Bez obzira na to da li je nasledna superiornost dodeljivana bogatašima, pripadnicima „bele rase“ ili pojedinih nacija (npr. arijevcima), a budući da je smatrana „prirodnim stanjem stvari“, ugnjetavanje i uništavanje nosilaca „loših gena“ zarad očuvanja „čistoće rase i krvi“ i posledičnog unapređenja evolucije ljudske vrste moglo se shvatiti kao moralno prihvatljivo. Najbolji primer razumevanja varijabilnosti ljudi koji je proistekao iz ovakvih redukcionističkih, genocentričnih postavki, jesu navodi iz američkih eugeničkih zakona (od 1907. do 1965. godine): „*Nasleđe ima najznačajniju ulogu u prenošenju kriminala, idiotije, imbecilnosti, epilepsije, pijanstva, zavisnosti od droga, moralnog i seksualnog perverzijaštva...*“ Pod okriljem ovakvih zakona u mnogim zemljama sterilisano je na stotine hiljada ljudi za koje se smatralo da nose nasledne nedostatke i ugrožavaju kvalitet stanovništva. U Sjedinjenim Državama uvedene su i političke mere, koje su ograničavale useljavanje „nižih rasa“, dok su u Francuskoj i nordijskim ze-

mljama eugeničke ideje bile ugrađene u projektovanje sistema dečjeg dodatka i programe socijalne pomoći u ime ekonomskog prosperiteta i društvenog progressa. Konačno, Treći rajh predstavljao je najkrvaviju demonstraciju onoga što je izrodio tzv. socijalni darvinizam.

Potpuno suprotan oblik redukcionizma – sredinski determinizam (socijalni konstruktivizam), pojavljuje se početkom XX veka pod okriljem komunističkog političkog programa. Prema marksističkom stanovištu, ljudski identitet rezultat je socijalne organizacije društva, a ne biološkog nasleđa. U tom smislu, preovlađivao je stav, koji je u potpunosti odgovarao vladajućoj ideologiji Sovjetskog Saveza, da svako može biti naučen potčinjavanju opštem dobru, interesima društva i države. Zanimljivo je primetiti da oba oblika redukcionizma, kako genetički determinizam (svodenje ljudskih psiholoških i socijalnih karakteristika na gene), tako i sredinski determinizam (redukcija razumevanja ljudskog ponašanja na učenje i uticaje životne sredine), imaju iste posledice za razumevanje različitosti ljudi i uloge te različitosti u socijalnim interakcijama. Različitost je u ovim koncepcijama podignuta na nivo unapred definisanih grupa i određena je ili specifičnim genima koji determinišu sve njene pripadnike (unutar polova, socijalnih klasa, etničkih grupa, naroda, rasa, itd.), ili konkretnim socijalnim kontekstom jednog društva. U svakom slučaju, individualna različitost unutar ljudske grupe, ma kako ona bila određena (nećemo dodatno ulaziti u inicijalni problem definisanja identiteta same grupe, videti poglavlje Toma Šekspira i Marka Eriksona), potpuno je zanemarena ili je potčinjena grupi. Ovi zaključci predstavljaju jednu od najboljih ilustracija kako se veoma različite ideološke orijentacije mogu susresti na istom koloseku tumačenja podataka iz različitih oblasti nauke i poslužiti za pravdanje ciljeva političke diktature. Posledice su u oba slučaja bile slične – nerazumevanje unutargrupne različitosti ljudi uslovalo je negiranje individualnih prava, progona, ugnjetavanja i uništavanja drugačijih.

Dodatno, na složenost čitavog problema „ljudske prirode“ i posledičnih primena u razumevanju ljudskih društava ukazuje i činjenica da se stara biološka dihotomija urođeno/stečeno, opisana u ekstremnim prikazima dva navedena oblika redukcionizma, a u psihologiji preslikana odnosom nativizma i empiricizma, mogla u društvenom kontekstu tumačiti potpuno drugačije. U SAD, bihejvioristička psihologija savršeno se uklapala u ideologiju po kojoj se različitim vaspitanjem i obrazovanjem može i treba stimulisati upravo individualnost.

Na ovom mestu, pre nego što nastavimo sa hronološkom i problemskom analizom različitih istraživačkih programa u okviru velikog pitanja zvanog „čovjek“, ukratko ćemo opisati stavove savremene biologije o problemu urode-

no/stečeno. Razjašnjenje je neophodno, budući da ova dihotomija jeste osnova svih problema i sukoba s kojima se susreću različiti programi istraživanja ljudske prirode. Problem je danas razjašnjen uvažavanjem uloge ontogeneze (individualnog razvića²) i koncepcije fenotipske plastičnosti (sposobnosti jednog genotipa da u različitim uslovima životne sredine formira različita stanja istih osobina – tzv. fenotipove), kao i mogućnosti svakog organizma da aktivno oblikuje sopstveno okruženje. Uticaj životne sredine na razviće čitavog organizma ili svake konkretne karakteristike ostvaruje se preko efekata sredinskih faktora na regulaciju aktivnosti gena. Ova regulacija može se ostvariti na različitim nivoima „čitanja“ genetičke informacije, a obuhvata veoma kompleksne interakcije između različitih gena u genotipu i veoma važne epigenetičke uticaje. Za potrebe analize kontroverzi koje prate razumevanje ljudske prirode dovoljno je samo reći da je sa stanovišta savremene biologije odbačena ideja da na vrednosti i oblike karakteristika organizama utiču isključivo geni. Drugim rečima, razumeli smo da su sve osobine rezultat i biološkog nasleđa i sredinskih uticaja. Ogromna plastičnost i raznovrsnost osobina ponašanja čoveka nedvosmislena su potvrda da životna sredina, počev od intrauterinog razvića, preko uslova odrastanja, vaspitanja, obrazovanja, ali i celog društvenog konteksta tokom čitavog života, u velikoj meri utiče na formiranje životnih stavova, izgradnju autonomnih moralnih vrednosti ili na bilo koju konkretnu osobinu iz složenog kompleksa ljudskog ponašanja. Svaka osoba je integrisano jedinstvo biološkog i socijalnog, organskog i psihološkog, nasleđenog i stečenog. Na novinarsko pitanje: „Šta je važnije u formiranju crta ličnosti, geni ili životna sredina?“, psiholog Donald Hebb odgovorio je pitanjem: „Šta više utiče na površinu pravougaonika, njegova dužina ili širina?“

Premda više niko ne spori saznanja savremene biologije, zbog problema koji proizlaze iz svakog pokušaja da razumemo složene rezultate međugenskih interakcija, epigenetičkih i sredinskih uticaja na ispoljavanje osobina bilo kog organizma, a posebno zbog značaja ovih emergentnih svojstava na evoluciju živog sveta, mnogi istraživači i dalje tragaju za što jednostavnijim rešenjima ili za jedinstvenim „zakonom“ u okviru evolucione biologije, koji

² Iako se u društvenim naukama termin „razvoj“ najčešće koristi za označavanje postepenih promena različitih sistema (psiholoških, društvenih, naučnih, itd.), u biologiji je veoma važno napraviti razliku između dva fenomena koje taj termin može opisivati. Naime, ukoliko želimo da naznačimo genetičke i fenotipske promene neke osobine kroz generacije unutar populacije ili vrste, koristićemo termin „evolucija“, dok se za opisivanje promena jedinke tokom njene ontogeneze upotrebljava precizan termin „razviće“.

se može preslikati na kulturne i psihološke aspekte života čoveka. Kako se pokazalo u daljoj istoriji istraživanja porekla specifičnosti ljudske vrste, ovi redukcionistički pristupi uvek su bili usmereni ka genima. Genocentrizam nije neočekivan u pokušajima da se objašnjenja ljudskog uma, svojstava koja nadilaze mogućnosti direktne materijalističke analize, postave u neke egzaktno okvirne. Na kraju krajeva, geni su jedino što zaista razumemo u celoj ovoj problematici!

SAVREMENI GENOCENTRIZMI O LJUDSKOJ PRIRODI – SOCIOBIOLOGIJA I EVOLUCIONA PSIHOLOGIJA

Često navođen istorijski niz disciplina: socijalni darvinizam → sociobiologija → evolucionarna psihologija, odlikuje se, uprkos uvreženim pojednostavljenim shvatanjima, velikom programskom heterogenošću. Takođe, ne može se reći ni da su stavovi, argumentacije, specifična interesovanja, niti profesionalne ekspertize pojedinačnih istraživača u okviru svake discipline homogeni. Po čemu su ove discipline slične, a šta ih čini različitim?

Istorija eugenike nadvijena nad socijalnim darvinizmom učinila je novije istraživačke programe genocentričnog usmerenja, sociobiologiju i evolucionu psihologiju, znatno opreznijima u pogledu potencijalnih društvenih posledica. Ideje genetičke determinisanosti etniciteta, rase, raznih manjinskih grupa i društvenih klasa, iako ne sasvim napuštene kod nekih istraživača, ustupile su mesto pitanjima porekla univerzalnosti ljudskog etograma (tj. skupa osobina ponašanja svojstvenih samo našoj vrsti). Može se reći da je princip kvalitativne podele čovečanstva na brojne manje kategorije zamenjen načelom jedinstvenosti naše vrste, a shvatanje različitosti podignuto na još viši nivo u odnosu na shvatanje socijalnog darvinizma – na nivo vrste. Na ovaj način, za osobine koje istraživači ovog usmerenja smatraju specifičnim za našu vrstu, ponovo je zanemaren osnovni, individualni nivo. Nepostojanje individualne različitosti osobina koje sačinjavaju ljudski etogram, predstavljalo bi posledicu delovanja prirodne selekcije koja je eliminisala sve varijante gena odgovorne za smanjenje verovatnoće preživljavanja i reprodukcije u evolucionoj istoriji naše vrste. Budući da osnovni imperativi čoveka podrazumevaju raznovrsne kulturne aspekte našeg života, iz premise o glavnoj ulozi prirodne selekcije u evolucionoj liniji naše vrste proizlazi: 1) da su ne samo svi oblici ponašanja ljudi već i karakteristike ljudskih društava direktno određeni genima (genocentrizam); i 2) da sve ove karakteristike predstavljaju adaptacije (panselekcionizam). Umesto

dijalektičkog odnosa jedinke i životne sredine³, objašnjenja društvenih i psiholoških procesa su, dakle, uglavnom svedena na genetiku vrste, a suštinsko neprepoznavanje individualne različitosti ljudi implicira *nepromenljivost kulturnih atributa čovečanstva*. Naime, iako smatraju da izvesne kulturne razlike mogu proizaći iz interakcija ljudske univerzalne prirode i različitih životnih staništa, predstavnici ovih istraživačkih programa naglašavaju da naše „univerzalije“ ograničavaju opseg mogućih kulturnih varijacija. Prema rečima E. O. Vilsona, jednog od najvažnijih predstavnika ovog pravca mišljenja, „*geni drže kulturu na kratkom lancu*“⁴. U svojoj kritici koncepcije ljudskih univerzalija, Pol Erlih⁵ naglašava da geni ne komanduju našim ponašanjem, već bi se pre moglo reći da nam šapatom sugerišu, a priroda tih šapata zavisi kako od unutrašnje sredine tokom ranog razvića⁶, tako i od životne sredine u kojoj odrastamo i živimo kao zreli ljudi. Implicirajući veliku raznovrsnost ljudske psihologije nasuprot rigidnoj univerzalnosti, Erlih navodi da ogromne razlike postoje čak i između manje očiglednih grupa ljudi, na primer između muzičara i sportista, ili simpatizera divergentnih političkih programa (recimo liberala i radikala).

Pored slične teorijske osnove, između sociobiologije i evolucione psihologije postoje i bitne razlike. Edvard Ozborn Vilson navodi da je sociobiologija „*naučno proučavanje bioloških osnova svih oblika socijalnog ponašanja različitih vrsta organizama, uključujući čoveka*“⁷. Ovakvom definicijom sociobiologije nameće se metodologija istraživanja koja se oslanja na komparativnu analizu oblika ponašanja naše vrste i drugih vrsta organizama. S druge strane, evoluciona psihologija, prema rečima glavnih zastupnika ovog istraživačkog programa, ima za cilj da identifikuje emocionalne i kognitivne karakteristike koje čine „ljudsku psihološku prirodu“ – sistem psiholoških adaptacija na specifičan način života naših pleistocenskih predaka, odnosno na „sredinu evolucione prilagodljivosti“⁸. Budući da se objašnjenja evolucije „kognitivne arhitekture“ savremenih ljudi zasnivaju na pretpostavljenim davnašnjim uslovima život-

³ Lewontin, R. i Levins, R. *The Dialectical Biologist*, 1985 Harvard University Press.

⁴ Wilson, E. O., *On Human Nature*, 1978, Cambridge, Harvard University Press.

⁵ Ehrlich, P., *Human Natures: Genes, Cultures, and the Human Prospect*, 2000, Washington, DC, Island Press.

⁶ Erlih pod unutrašnjom sredinom podrazumeva fiziološke i biohemijske procese unutar ćelija i između njih, ali bi važan dodatak predstavljalo proširivanje koncepcije na fiziološke i imunološke uticaje majke tokom intrauterinog razvića fetusa.

⁷ Wilson, E. O., *Sociobiology: The New Synthesis*, 1975, Belknap, Cambridge, Mass.

⁸ EEA (engl.) environment of evolutionary adaptiveness – *Prim. autora pogovora*

ne sredine, pretpostavljenoj adaptivnoj psihologiji i društvenoj organizaciji izumrlih predačkih hominida na osnovu izvedenih paleoantropoloških podataka, metodologiji evolucione psihologije opravdano se zamera visok stepen spekulativne naracije. Za razliku od sociobiologije, čiji se adaptacionistički pravac pre svega zasniva na istraživanju adaptivnog značaja različitih oblika ponašanja kod savremenog čoveka, EP se naširoko oslanja na „teoriju nepodudarnosti“⁹, po kojoj neki oblici disfunkcionalnih ponašanja i socijalne devijantnosti postoje u modernom dobu zato što su bili adaptivni kod naših predaka, iako danas ne utiču na preživljavanje i reprodukciju ljudi ili su čak i štetni (ne podudaraju se sa životnom sredinom savremenog čoveka).

Najveću razliku između dve discipline predstavlja usmerenost evolucione psihologije na takozvane „mentalne module“, koji bi sačinjavali strukturu ljudskog uma. Polazeći od pretpostavke kognitivnih psihologa da su kognitivne sposobnosti međusobno relativno odvojene i da se mogu razumeti kao „domen-opšti“ moduli uma (npr. detekcija signala iz okruženja, kategorizacija, memorija, logika, itd.), evolucioni psiholozi *ad hoc* definišu bezbrojne ekološki relevantne „domen-specifične“ module. Zapravo, svaki element psihologije i ponašanja ljudi može, po njihovom mišljenju, predstavljati sasvim poseban, specijalizovan i urođen modul (mehanizam, algoritam), adaptiran za konkretnu životnu sredinu naših predaka. Neki od ovih algoritama specijalizovani su, na primer, za sticanje jezika, otkrivanje predatora, prepoznavanje srodnika, emotivne komunikacione sisteme majka–dete, izbegavanje incesta, preferenciju partnera, ljubomoru, otkrivanje prevaranata u društvu, socijalne ugovore, itd. Ovakvo „isparcelisano“ shvatanje uma, koje bi, po mišljenju EP teoretičara, moralo imati svoje fizičke paralele u organizaciji čovekovog mozga, inspirisano je hipotezom „specijalnog jezičkog modula“ Noama Čomskog¹⁰ i filozofskom diskusijom Džerija Fodora¹¹. Međutim, oba autora kritikuju proširenje koje je koncepcija o modularnosti uma dobila u programu evolucione psihologije. Fodor naglašava da su moduli isključivo povezani sa „ulaznim sistemima“, tj. tipovima informacija koje svaki modul može da obradi. Fodorova modularnost uma ne podrazumeva podeljenost „centralnih sistema“, koji bi se odnosili na kognitivne procese (mišljenje, rešavanje problema, itd). Fodor smatra da je, upravo zbog toga, te procese veoma teško proučavati, jer su „gra-

⁹ Mismatch theory (eng.). – *Prim. autora pogovora.*

¹⁰ Chomsky, N., *Syntactic structures*, 1957, The Hague: Mouton.

¹¹ Fodor, J. A., *The Modularity of Mind: An Essay on Faculty Psychology*, 1983, MIT Press, Cambridge, MA.

nice modularnosti najverovatnije i granice onoga što smo u stanju da razumemo o umu“. Savremena biologija se može složiti da su makrostrukture mozga biološki (nasledno) određene, za razliku od mikrostrukture, koje se formiraju tokom individualnog razvića mozga i pod velikim su sredinskim uticajima. U svojoj žestokoj kritici evolucione psihologije Fodor navodi da je zapravo osnovni cilj EP-a da se putem prirodne selekcije i adaptacija objasne naša „verovanja“ i „želje“, tj. ono što se smatra kamenom temeljcem tzv. „folk psihologije“¹².

U ovom tekstu smo do sada pratili liniju kritike evolucione psihologije koja je predstavljena u knjizi *Avaj, jadni Darwin*. Veoma raznovrstan profesionalni sastav autora knjige, od biologa različitih specijalnosti, sociologa, antropologa, psihologa, filozofa, do osnivača multidisciplinarnog postmodernističkog pokreta, otkriva opštedruštvenu potrebu za kritikom ovog istraživačkog programa. Ipak, mora se primetiti da mnogi elementi navedenih kritika ne dolaze iz ugla profesije, već političke ideologije, koja ujedinjuje sve autore zastupljene u ovom zborniku – levičarska intelektualna orijentacija. Iako sasvim legitimno i neophodno, ovakvo stanovište obeleženo je velikim nedostatkom naučno zasnovanih argumenata. Vreme je za kritiku kritičara!

POLITIZACIJA DEBATE I PITANJE EVOLUCIJE MORALA

Konceptualne osnove evolucione psihologije i njenih prethodnica, kao što smo videli, imaju značajne implikacije na društvena kretanja. Međutim, uticaje ovih disciplina na političke programe, i obratno, ne možemo opisati kao jednostavne i jednostrane. Zapravo, iako dominantno prijemčive za političku desnicu, ove ideje plovile su i na levu i na desnu stranu političkog prostora. Načelno, koncept evolucione psihologije o univerzalnosti ljudske prirode nije u potpunosti prihvatljiv ni za jednu od strana. Za desničare, osim u aspektu prirodne agresivnosti i teritorijalnosti, jedinstvo ljudske vrste ne može biti korisno pri opravdavanju ksenofobnih tendencija. Potpuno je jasno da u levoj inte-

¹² Folk psihologija se može najjednostavnije opisati kao skup informacija koje obični ljudi imaju o umu. Pojmovi s kojima se obično povezuje folk psihologija jesu „želja“, „verovanje“, itd. Mnogi filozofi smatraju da folk psihologija ima centralnu ulogu u našim sposobnostima da predvidimo i objasnimo kako sopstveno ponašanje, tako i ponašanje drugih ljudi. Ona je toliko prisutna u našim svakodnevnim aktivnostima da je Džeri Fodor jednom rekao da, ako bi se pokazalo da ona nema nikakvu zasnovanost, to bi bila „najveća intelektualna katastrofa u istoriji naše vrste“ (prema: Nichols, S., *Folk Psychology, Encyclopedia of Cognitive Science*, 2002, Nature Publ. Group, London).

lektualnoj orijentaciji, koja insistira na različitosti i multikulturalnosti, nema mesta za razmatranje pitanja ljudskih univerzalija. Interesantno je, međutim, da se i individualnost potpuno različito tumači sa pozicija političkih ekstrema. Prema gledištu desnice, individualizam, iz aspekta „svako protiv svih“, jeste prihvatljivo stanovište, budući da zastupnici ove orijentacije borbu za opstanak smatraju osnovnom pokretačkom snagom društva. U skladu s tim, oni u ekonomskom domenu podržavaju ideologiju slobodnog tržišta, ali slično gledište možemo pronaći i kod liberalnih struja, čak i kada je ostatak desničarskih ideja za njih neprihvatljiv. Levičari će ovakve pravce mišljenja i političko-ekonomskog delovanja posmatrati kao napad na kolektivizam i mogućnosti kooperativnog i egalitarnog socijalnog modela. Primetićemo da kolektivizam u kombinaciji s negovanjem individualnosti čini levičarsku poziciju, na prvi pogled, veoma nejasnom. Nakon pada sovjetskog komunizma i radikalnih neoliberalnih reformi socijalnog programa na Zapadu, levičarske partije su prihvatile liberalizovanu verziju socijalne demokratije. Kriza levičarske ideologije naterala je mnoge na toj strani, posebno u akademskom svetu, da se potpuno odreknu ekonomskih razmatranja i okrenu filozofskim debatama¹³.

Dakle, veza između ekonomsko-političkih ideologija i uređenja društva, s jedne strane, i biologije, s druge, veoma je konfuzna. Pitanje zbog čega nam je traženje takve veze uopšte i potrebno, doseže do same srži razumevanja nastanka i evolucije socijalne organizacije u ljudskoj vrsti. Takođe, budući da se stabilnost društva zasniva na uređenju međuljudskih odnosa i usvajanju moralnih normi, pitanje evolucije socijalnosti ljudi zadire u možda najveći problem kojim se bave psihologija, filozofija, sociologija, ali i biologija – evoluciju morala.

Najzaslužniji za početak rešavanja ovog pitanja u okviru biologije jesu upravo sociobiolozi. Podaci koji pokazuju da se u mnogim životinjskim vrstama, koje formiraju društva različite složenosti, pronalaze elementi kooperacije kao važnog dela socijalnog ponašanja, pokrenuli su jedan od najvećih problema u teoriji evolucije. Ako procesi evolucije zavise od kompeticije između jedinki, na čemu je posebno insistirao Darwin u svojoj koncepciji prirodne selekcije, kako je uopšte moguće kooperativno ponašanje? Prvobitna rešenja zasnovana na koncepciji „grupne selekcije u užem značenju“ nisu bila naučno prihvatljiva iz jednostavnog razloga – ako kooperativno ponašanje nasuprot sebičnom ponašanju smanjuje preživljavanje i reprodukciju jedinke (odricanje od reprodukcije

¹³ Singer, P., *A Darwinian Left: Politics, Evolution and Cooperation*, 2000, New Haven, Yale University Press.

je, smanjenje količine hrane, vremena i energije za pronalaženje partnera, itd.) na račun opstanka i prosperiteta grupe, nije jasno kako bi se takvo ponašanje nasledovalo, budući da je broj potomaka kooperativnih jedinki manji? Logika upućuje na zaključak da bi sve zastupljeniji bili geni sebičnih jedinki!

Prvo objašnjenje koje se nije suprotstavljalo darvinističkoj slici dao je Vili- jam Hamilton matematičkim konceptom „inkluzivne adaptivne vrednosti“¹⁴. Najjednostavnije govoreći, uspeh organizma, meren brojem kopija gena pre- netih u narednu generaciju, može biti postignut ne samo direktnom repro- dukcijom jedinke već i pomaganjem srođnicima da se reprodukuju i/ili odgaje potomstvo, čak i ako to smanjuje broj potomaka jedinke koja se na taj način ponaša. Što je stepen srođstva veći, veća je proporcija identičnih gena i veća je inkluzivna adaptivna vrednost. Ukoliko uspeh takvih jedinki prevazilazi us- pešnost sebičnih, „altruistični“ geni će biti sve prisutniji u narednim genera- cijama. Ovaj oblik selekcije označava se kao „selekcija u srođničkom krugu“¹⁵. Treba imati na umu da se ovakvo objašnjenje odnosi na altruistično ponašanje prema srođnim jedinkama, što su biolog Dejvid Sloan Vilson i filozof nauka Eliot Sober označili imenom „evolucioni altruizam“, ali nam ne pruža zadovo- ljavajuće razumevanje altruističnog ponašanja prema nesrođnim članovima grupe¹⁶. Vilson i Sober uvode još jedan pojam – „psihološki altruizam“, kojim označavaju ponašanje motivisano dobrobitima za druge jedinke, tj. ponašanje u kome je želja za pomaganjem sama sebi cilj¹⁷. Mnogi pokušaji i matematič- ki modeli, kojima je testirana mogućnost (genetičke) evolucije psihološkog altruizma, nisu pokazali zadovoljavajuće rezultate. Široko prihvaćeno objaš- njenje altruizma među nesrođnim članovima grupe dao je Robert Trajvers¹⁸ koncepcijom „recipročnog altruizma“. Iako jedinke naizgled žrtvuju deo svoje dobrobiti za račun članova grupe (npr. dele hranu s drugima ili ih glasno upo- zoravaju na opasnost), ovakvo ponašanje je proračunato i zahteva više kogni- tivne sposobnosti, između ostalog sposobnost prepoznavanja i memorisanja

¹⁴ Hamilton, W. D., The genetical evolution of social behaviour. I & II, *J. Theor. Biol.* 7, 1964, 1–52.

¹⁵ Kin selection (engl.).

¹⁶ Sober, E. i Wilson, D. S., *Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior*, 1988, Harvard University Press, Harvard.

¹⁷ Logički, evolucioni i psihološki altruizam su nezavisni oblici ponašanja – postojanje jednog ne podrazumeva postojanje drugog, tako da je moguće da neki organizam, jedna biljka, na primer, bude evoluciono altruistična, iako uopšte ne poseduje biološku osnovu za postojanje bilo kakvih želja i motiva.

¹⁸ Trivers, R. L., *Social Evolution*, 1985, Benjamin/Cummings, Menlo Park, CA.

odnosa s pojedinim članovima, tj. pamćenje „usluga“ koje su činili jedni drugima, sukoba i različitih emocija. Princip je jednostavan – pomoć drugome podrazumeva očekivanje da će usluga biti uzvraćena kada to bude bilo potrebno („milo za drago“). Nepoštovanje pravila ponašanja i uspostavljene hijerarhije u grupi, kao i sebičnost, prevara i neuzvratanje „usluga“, može biti kažnjeno proterivanjem iz grupe, samim tim i gubitkom svake zaštite, što dovodi u pitanje opstanak takve jedinice i njenu mogućnost da nađe partnera s kojim će dobiti potomstvo. Na ovom principu bi se zasnivala stabilnost jedne složene socijalne grupe.

Ponudeno objašnjenje kooperacije nije prošlo bez odobravanja i žestokih kritika. Kao i evolucioni altruizam, recipročni altruizam je genocentričan, podrazumeva da je u svojoj suštini takvo ponašanje sebično i može se jednostavno objasniti delovanjem prirodne selekcije (kao adaptacija na život u grupi). Sve ovo čini koncepcije altruizma sasvim prihvatljivim za sociobiologiju i evolucionu psihologiju. S druge strane, istraživači levičarske orijentacije, iako ove ideje većinom smatraju validnim za socijalnu organizaciju unutar različitih životinjskih vrsta (npr. Stiven Džej Guld), ne smatraju ih ni najmanje relevantnim za evoluciju ljudskih društava i moralnih normi. Jednostavno, za njih je neprihvatljivo da se najvažniji atributi čovečanstva zasnivaju na sebičluku. Problem je, međutim, što kritičari ne nude zadovoljavajuća alternativna rešenja.

Knjiga *Avaj, jadni Darwin* predstavlja sjajan skup kritika različitih aspekata evolucione psihologije – naučne metodologije, redukcionizma, genocentrizma, adaptacionizma i političkih implikacija EP-a. Saznanja koja ovi autori nude, suprotstavljajući se EP-u, spadaju u najsavremenije zaključke biologije i psihologije. Oni se, međutim, ni u jednom trenutku ne upuštaju u objašnjenja evolucije karakteristika koje su ključne za razumevanje specifičnosti naše vrste. Anti-EP teoretičari ne nude validna objašnjenja zašto evoluciona biologija ne može biti adekvatna za pojašnjenje aktivnosti mozga, koji je, u krajnjoj liniji, biološki organ sa najbržom evolucijom u našoj evolucionoj liniji. Nasuprot tome, izbegavajući svako približavanje biologije „bestelesnim“ aspektima čoveka, fenomene svesti i morala prepuštaju mogućnostima za teološke interpretacije. Tako je u knjizi navedena izjava Američke asocijacije za unapređenje nauke (AAAS): „*Nauka je vezana za uzroke, religija za smisao. Nauka se bavi pitanjem kako se stvari dešavaju u prirodi, religija zašto bilo šta postoji umesto ničega...*“ Doajen kritike EP-a i jedan od najuticajnih savremenih evolucionih biologa, Stiven Džej Guld, tvorac je koncepcije NOMA¹⁹, po kojoj bi profes-

¹⁹ Nonoverlapping magisteria (engl.). – *Prim. autora pogovora.*

onalna ekspertiza nauke podrazumevala empirijsko saznavanje univerzuma (od čega je napravljen – činjenice i način na koji funkcioniše – teorija), dok je zadatak religije traganje za etičkim vrednostima i spiritualnim smislom života²⁰. Iznenađuje da su, iz levičarske pozicije, kritičari EP-a izuzeli pitanja ljudske duhovnosti iz domena nauke. Dodatno, tokom sedamdesetih godina XX veka, levičarska akademska organizacija „*Nauka za narod*“²¹, čiji su vodeći članovi bili Stiven Džej Guld i Ričard Luontin, podlegla je onome protiv čega se sama borila – sprezi nauke i politike i posledičnoj strasti koja iz nje nastaje. Zbog načina na koji su vodili kampanju protiv sociobiologije i *ad hominem* komponente u čitavoj debati, u to vreme najznačajniji sociobiolog E. O. Vilson i njegova porodica morali su da dobiju policijsku zaštitu.

Kako navodi Piter Grovenor²², oponenti evolucionne psihologije se, nažalost, prevashodno bave pitanjem u čemu je evolucionna psihologija pogrešna, a pokazuju veoma malo interesovanja za one aspekte u kojima bi mogla biti u pravu. Na primer, veoma je teško zanemariti činjenicu da su određene osobine ponašanja socijalnih primata (npr. šimpanza) slične makar nekim elementima ponašanja ljudi. Polazeći od činjenice da su šimpanze naši najbliži srodnici, ne postoji naučni razlog da se negira značaj evolucionog altruizma i recipročnog altruizma u evoluciji socijalne organizacije naših predaka, koja jeste osnovni preduslov za evoluciju morala. „*Svakako je moguće da je prirodno odabiranje tokom evolucije čoveka išlo naruku rasprostranjenju nekih obrazaca ponašanja, koja mi smatramo 'etičkim' ili 'neetičkim'*“²³.

Međutim, navedeni koncepti altruizma, iako jesu važni, ne mogu predstavljati celu problematiku fenomena morala. Ljudi se ponašaju dobro i prema potpunim strancima, pojedinci mogu žrtvovati sopstveni život da bi spasli ljude u nevolji, možemo činiti mnoge stvari samo zarad „opšteg dobra“, itd. Verovatno najpogubnija greška evolucionne psihologije leži u povlačenju direktnih i neposrednih uzročno-posledičnih veza između altruizma i morala, morala i prirodne selekcije. Guld ispravno navodi da genetičke promene povezane sa evolucijom mozga, koji krase našu vrstu (o tome danas postoji mnoštvo evoluciono-genetičkih podataka), nisu predstavljale adaptaciju za moral. Drugim rečima, evolucija mozga nije bila direktno uzrokovana većom adaptivnom vrednošću organizama koji su „moralniji“. Moralno ponašanje jeste *spandrel*,

²⁰ Gould, S. J., „Nonoverlapping Magisteria“, *Natural History* 106, 1997, 16–22.

²¹ Science for the People (engl.) – *Prim. autora pogovora*.

²² Grosvenor, P. C., „Evolutionary psychology and the intellectual left“, *Perspectives in Biol. Med.* 45, 2002, 433–448.

²³ Dobžanski, T., *Evolucija čovečanstva*, 1982, Nolit, Beograd.

sporedan rezultat evolucije naše sposobnosti da mislimo u apstraktnim konstruktima, formiramo „unutrašnje“ predstave o događajima iz sveta koji nas okružuje, stvaramo imaginacije, tj. mentalne slike o nečemu što nikada nije bilo dostupno čulima, pa čak i o onome što uopšte ne postoji. Ove sposobnosti omogućavaju da vrednujemo tuđe i sopstvene postupke, anticipiramo moguće posledice različitih ponašanja, sagledavamo i menjamo ponašanje u određenim socijalnim kontekstima, odnosno da posedujemo samosvest i slobodnu volju (mogućnost izbora), što je nužna pretpostavka za moralno biće. Na osnovu podataka iz životinjskog sveta, priča o genima verovatno je bila nužna za evoluciju socijalne organizacije predačkih ljudskih društava. Paralelne evolucione promene u genima važnim za evoluciju naših kognitivnih sposobnosti, iako nevezane za evoluciju morala, bile su presudne za pojavu moralnih normi u ljudskim društvima. U savremenim modelima, pokušavajući da objasne kako se tokom evolucije formiralo socijalno ponašanje specifično za ljude, teoretičari polaze od koncepcije tzv. „snažnog reciprociteta“²⁴. Snažni reciprocitet definiše se kao „kombinacija altruističkog nagrađivanja, predispozicije da se drugi nagradi za kooperativno ponašanje, koje je u skladu sa prihvaćenim normama, i altruističkog kažnjavanja, što predstavlja sklonost ka primeni sankcija prema onima koji krše norme“²⁵. Za razliku od recipročnog altruizma, gde jedinke treba da nagrade ili kazne druge samo ukoliko dolaze do neke koristi na duge staze, u slučaju modela zasnovanih na snažnom reciprocitetu, jedinke, koje moraju imati visoke kognitivne sposobnosti, voljne su da kazne ili nagrade druge iako se za taj čin ne očekuje nikakva očigledna nagrada. Novijim neurobiološkim studijama pokazano je da je kažnjavanje „prevaranata“, tj. ljudi koji ne poštuju usvojene socijalne norme, povezano sa osećajem nagrade na neurobiološkom nivou, što je pomoću PET skena registrovano kao povećana aktivacija regiona u ventomedijalnom prefrontalnom korteksu i medijalnom orbitofrontalnom korteksu²⁶.

Nasuprot genocentričnim tvrdnjama evolucionih psihologa, danas je sasvim jasno da se ljudi ne rađaju kao „gotova moralna bića“ (tj. moral se ne nasleđuje genima), već s potencijalom da moralno ponašanje nauče tokom odrastanja. Prema modelu Žana Pijažea (Jean Piaget, 1896–1980), švajcarskog filozofa i razvojnog psihologa, moral u ljudskom biću nastaje putem pr-

²⁴ Strong reciprocity (engl.). – *Prim. autora pogovora.*

²⁵ Fehr, E. i Fischbacher, U., „Nature of human altruism“, *Nature*, 425, 2003, 785–791.

²⁶ Fehr, E. i Gächter, S., „Altruistic punishment in humans“, *Nature*, 415, 2002, 137–140.

vobitnog sticanja empatije (ili prevazilaženjem egocentrizma), zatim učenjem konvencionalnih normi ponašanja, da bi na kraju svesno bili usvojeni određeni skupovi vrednosti (autonomnog morala). Dakle, za formiranje individualnih moralnih vrednosti neophodno je kognitivno (intelektualno) sazrevanje, koje će zavisiti od socijalnog ambijenta odrastanja – uže porodice, vaspitnih i obrazovnih institucija i šireg društvenog konteksta. Ovaj model potvrđen je najnovijom studijom urađenom na uzorku dece različitih uzrasta, uključenih u nekoliko igara „međusobnog deljenja stvari“. Pokazalo se da je odrastanje praćeno izraženim povećanjem averzije prema nejednakosti, odnosno povećanjem egalitarnih tendencija²⁷.

Ipak, ukoliko ne prihvatimo implicitne zaključke EP-teoretičara o nasledenom altruizmu ili eventualnim „modulima za moral“, ostaje delimično nejasno zašto se ljudi ponašaju dobro prema drugima čak i u onim domenima koji nisu obuhvaćeni zakonskim normama društva, ili u situacijama kada sebe mogu dovesti u direktnu opasnost. Jedan od mogućih odgovora na ovo pitanje jeste *samopoštovanje*. Usvajajući moralna načela tokom odrastanja, svaka osoba je u stanju da oceni sopstveno ponašanje. Činjenje dobrog u odnosu na skalu usvojenih moralnih standarda može predstavljati intimnu nagradu u formiranju dobrog mišljenja o sebi. Može se reći da je to poseban vid strategije *milo za drago*, pri čemu nagrada nije materijalna, već apstraktna, unutrašnja, intrapsihička. To može imati i šire socijalne posledice. Osim kad su u pitanju osobe s određenim mentalnim poremećajima, postoji načelna tendencija da veću osetljivost za potrebe drugih ispoljavaju osobe „koje su zadovoljne sobom“ i imaju visoko i zrelo samopoštovanje, što, opet, može imati, dozvolimo biologu da i to kaže, značajnu biološku funkciju u povećanju kohezije grupe. A značaj visoko-integriranih ljudskih društava, kako je u više navrata isticao veliki evolucionisti biolog XX veka Teodosije Dobžanski, „nikako se ne sme potcenjivati“.

Ovakva slika o evoluciji morala, počevši od koncepcije altruizma kao važne za socijalnu organizaciju predačkih ljudskih društava, do nastanka moralnih normi povezanih s evolucijom viših kognitivnih sposobnosti čoveka, ne mora ugrožavati levičarsku i humanističku ideologiju iako obuhvata neke elemente programa evolucione psihologije. Rigidnom podelom istraživačkih oblasti, koja je pri tome naelektrisana ideološkim dihotomijama, mogu se značajno osiromašiti potencijali za pronalaženje pravih odgovora na važna pitanja o evoluciji specifičnosti naše vrste. Neki naučnici i filozofi leve orijentacije ostali

²⁷ Fehr, E. i saradnici, „Egalitarianism in young children“, *Nature* 454, 2008, 1079–1083.

su otvoreni za saznanja svih disciplina koje se bave istraživanjima „ljudske prirode“, uključujući EP. Među prvim istraživačima levičarskog potencijala Darvina bio je ruski anarhista Kropotkin, koji je primere kooperativnog ponašanja kod životinja koristio za legitimizaciju kooperativnih modela ljudskih društava²⁸. Ipak, ovakvi pokušaji izvlačenja direktnih društvenih zaključaka iz sveta prirode ne mogu biti tačniji od stavova desnog krila socijalnih darvinista tog vremena. Jedan od najboljih savremenih primera je Piter Singer, koji je za sebe rekao da pripada „znatno devalviranoj viziji levice; njen utopijski ideal zamenjen je hladno realističkim pogledom na ono šta se može postići“²⁹. Prema Singeru, greška levičarske fundamentalističke ideologije bila je njena nemoć da se približi ljudskoj prirodi; „vreme je da levičari ozbiljno shvate činjenicu da smo mi evoluirane životinje i da nosimo dokaze svog nasleđa, ne samo u svojoj anatomiji i DNK već i u svom ponašanju“. Prihvatajući tzv. Hjumovu giljotinu, po kojoj osnovnu prirodnjačku grešku predstavlja pokušaj da se etički imperativi izvlače iz činjenica prirode, Singer smatra da ideologija ne sme biti razlog zanemarivanja prirode. Njegovo viđenje evolucije morala sažeto je u sledećem citatu: „Oblik ljudskih etičkih sistema predstavlja rezultat težnji ljudskih društava da usklade tenziju između kolektivnog mišljenja i bioloških želja svakog pojedinca.“³⁰ Ne napuštajući svoju levičarsku poziciju, on smatra, što se u istoriji potvrdilo, da društveno biće, kolektiv, može s vremenom racionalno proširiti moralni krug izvan srodničkih i parohijskih asocijacija ljudi. Na ovaj način, Singer objašnjava evoluciju morala savremenog čoveka, suprotstavljajući se evolucionoj psihologiji, ali uzimajući u obzir minimalne elemente biološkog razumevanja kooperacije.

Na kraju možemo reći da knjiga *Avaj, jadni Darwin* predstavlja veoma važnu publikaciju u narastajućem moru popularne evoluciono-psihološke literature. Sjajne kritike EP-a, koje se u knjizi nude, važne su za razumevanje pozicija nauke prema redukcionizmu novih disciplina. Traženjem jednostavnih rešenja za kompleksna pitanja zanemaruje se ogroman broj važnih naučnih saznanja. Traženje prečica u shvatanju „mudrog“ čoveka (*Homo sapiens*) čini nas manje mudrima i humanima. Tome nas uči ova knjiga.

Biljana Stojković

²⁸ Kropotkin, P., *Mutual Aid*, 1902, Rpt. London, Freedom Press, 1969.

²⁹ Singer, P., *A Darwinian Left: Politics, Evolution and Cooperation*, 2000, New Haven, Yale Univ. Press.

³⁰ Singer, P., *The expanding circle: Ethics and sociobiology*, 1981, New York, Farrar, Straus & Giroux.